

ՀՏԴ 82.09(479.25)

Գրականագիտություն

ԾԵՐԵՆՑԻ ԳՐԱԿԱՆ – ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հասմիկ ԲԱԲԱՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Ծերենց, պատմավեպ, գրականություն, մամուլ, հրապարակախոսություն, արևմտահայություն, հեղափոխություն, ազատագրում, ազգային, ժողովուրդ:

Ключевые слова: Церенц, исторический роман, литература, пресса, публицист, освобождение, национальный, народ.

Key words: Tserents, historical novel, literature, press, publicist, revolution, liberation, national, people.

А.Бабаян

Литературно-общественная деятельность Церенца

Известный армянский писатель, основоположник армянской историко-романтической повести, общественный деятель, публицист Церенц посвятил борьбе с отсталостью в Турции 40 лет, продвигая европейское просвещение. Романы Церенца вдохновляли армянский народ идеями национального освобождения в течение многих лет.

Церенц был одним из тех представителей армянской литературы, которые оставили яркий след в духовной культуре нашего народа. За пятьдесят лет литературной и общественной деятельности, он стал одним из незаменимых фигур в армянской литературе.

Результатом его художественной и литературной деятельности конца 70-х годов 19-го века стали три его романа: "Левон Торос", "В муках рождения" и "Теодорос Рштуни", вошедшие в анналы классической армянской литературы.

Н. Babayan

The Literary and Public Activities of Tserents

The Armenian famous writer, the founder of Armenian historical and romantic novel, the public figure, the publicist Tserents 40 years of his life devoted to the fight against the backwardness in Turkey, promoting the European enlightenment. Tserents' novels inspired ideas of national liberation of the Armenians for many years.

Tserents was one of the representatives of the Armenian literature, who left his step on the spiritual culture of our people. He became one of the irreplaceable figures for his literary and public efforts which lasted for fifty years.

Three of his novels: "Levon Toros", «In the Pains of Birth» and "Theodoros Rshtuni" became the result of his artistic and literary activities at the end of the 70s of the 19th century: These novels set the writer among the classic Armenian authors.

Հայ ականավոր գրող, պատմառոմանտիկական վեպի հիմնադիր, հասարակական գործիչ, հրապարակախոս Ծերենցը շուրջ 40 տարի անձնվիրաբար պայքարել է Թուրքիայում տիրող հետամնացության դեմ, պրոպագանդել եվրոպական լուսավորություն: Ծերենցի վեպերը ազգային ազատագրության ոգեշունչ գաղափարներով տասնամյակներ շարունակ խանդավառել են ժողովրդի միտքն ու զգացմունքները:

Ծերենցը հայ գրականության այն ներկայացուցիչներից էր, որը մոտ հիսուն տարվա գրական-հասարակական իր ջանադիր գործունեությամբ անմար հետք թողեց մեր ժողովրդի հոգևոր մշակույթի ասպարեզում՝ դառնալով հայ գրականության, որոշ իմաստով, անփոխարինելի դեմքերից մեկը:

19-րդ դարի 70-ական թվականների վերջերից սկսված գրական-գեղարվեստական գործունեության արգասիքը հանդիսացան նրա երեք պատմավեպերը՝ «Թորոս Լևոնի», «Երկունք Թ դարու» և «Թեոդորոս Ռշտունի» խորագրերով, որոնք գրողին դասեցին հայ նշանավոր հեղինակների շարքը:

Ծերենցի վեպերը ազգային ազատագրության ոգեշունչ գաղափարներով տասնամյակներ շարունակ խանդավառել են ժողովրդի միտքն ու զգացմունքները:

Ծերենցը հայ գրականության այն ներկայացուցիչներից էր, որը մոտ հիսուն տարվա գրական-հասարակական իր ջանադիր գործունեությամբ խոր հետք թողեց մեր ժողովրդի մշակույթի ասպարեզում՝ դառնալով հայ գրականության, որոշ իմաստով, անփոխարինելի դեմքերից մեկը:

Հայ նշանավոր վիպասան, հրապարակախոս Հովսեփ Շիշմանյանը, իսկ 1872 թվականից սկսած՝ Ծերենցը, ծնվել է 1822 թվականի սեպտեմբերի 16-ին Կ.Պոլսում: Նա շատ վաղ է կորցրել իր ծնողներին, մորը՝ երբ ընդամենը երեք տարեկան էր, իսկ հորը՝ տասնմեկ տարեկան հասակում: Մեկ տարի Կ. Պոլսի Միջագյուղի վարժարանում սովորելուց հետո 1831-ին նրան ուղարկել են Վենետիկ՝ Մխիթարյանների մոտ ուսանելու:

1837-ին Ծերենցը վերադառնում է Կ.Պոլիս և ուսումը շարունակելու անհաջող փորձից հետո չնչին վարձատրությամբ ընդունվում է դեղագործի աշակերտ:

Նրա երիտասարդությունը համընկնում է արևմտահայ իրականության մեջ ծավալվող ազգային զարթոնքի բուռն իրադարձություններին: Արմատական փոփոխություններ են տեղի ունենում հասարակական գիտակցության բնագավառում: Ծավալված լեզվապայքարում աշխարհաբարը վերջնականապես հաստատում է իր գոյության ու զարգացման իրավունքը: Մեծ թափ են ստանում մամուլը, հայրենասիրական դրամատուրգիան, թատրոնը, գրականությունը: Հասարակական կյանքում ձևավորվում են հակոտնյա՝ առաջադիմական և հետադիմական դիրքորոշումներ ու խմբակցություններ: Կազմակերպվում են ընկերություններ:

1848 թվականի սկզբներին բժշկություն ուսանելու նպատակով Ծերենցը մեկնում է Փարիզ, ընդունվում Սորբոնի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետը, միաժամանակ դասավանդում Մուրադ-Ռափայելյան վարժարանում: Նույն թվի Ֆրանսիական բուրժուական հեղափոխությունը, իտալական ազգային-ազատագրական շարժումները մեծ ազդեցություն են ունենում Ծերենցի լուսավորական աշխարհայացքի վրա: 1849-ին Ն. Ռուսինյանի, Ծերենցի և այլոց ջանքերով Փարիզում կազմակերպվում է «Արարատյան ընկերություն»-ը, իսկ ատենադպիրի պաշտոնը ստանձնում է Ծերենցը:

1852 թվականին ավարտում է Պիզայի համալսարանը, 1853 թվականին վերադառնում Կոստանդնուպոլիս, հանդես գալիս կրթադաստիարակչական բնույթի հրապարակախոսական հոդվածներով, մասնակցում ազգային սահմանադրության մշակմանը, պայքարում դավանաբանական վեճերի դեմ, դառնում հակահասունյան շարժման պարագլուխ: 1860-ական թթ. սկզբերին, լինելով Պոլսում կազմակերպված «Բարեգործության ընկերության» հիմնադիրներից մեկը, զբաղվում է հայ ժողովրդի ազատագրական շարժման հարցերով, հարում Սվաճյան-Նալբանդյան խմբին: Զեյթունի ապստամբության նախօրեին մեկնում է Կիլիկիա, հալածվում քաղաքական գործունեության համար:

1860 թ. մայիսի 24-ին Կ. Պոլսի ազգային ժողովն ընդունում է արևմտահայության ներքին կյանքը կարգավորելուն կոչված Ազգային սահմանադրությունը (սուլթանական կառավարությունը այն վավերացրեց 1863թ. մարտի 17-ին): Չնայած դրանով նախատեսված խիստ սահմանափակ իրավունքներին այն որոշակի աշխուժություն մտցրեց ազգային կյանքում:

1866թ. սեպտեմբերի 1-ին Ս. Պեշիկթաշյանի, Ծերենցի, Ս. Թազվորյանի և այլոց գործուն մասնակցությամբ Կ. Պոլսում հիմնադրվում է «Բարեգործական ընկերություն հայոց» կազմակերպությունը, որը մինչ այդ ստեղծվածներից անմենաարմատականն էր:

1872 թվականից ազգային կյանքին նվիրված հոդվածներով աշխատակցել է Ս. Մամուրյանի «Արևելյան մամուլ» հանդեսին: Ենթարկվելով նոր հալածանքների՝ 1876-ին բժշկի պաշտոնով մեկնել է Կիպրոս:

Այդ շրջանում նա եղել է Վանում, Ալաշկերտում, Բասենում և այլուր, բժշկական օգնություն ցուցաբերել բնակչությանը: Կյանքի վերջին տարիներին Ծերենցն ապրել է Թիֆլիսում¹:

1870-ական թվականների առաջին կեսին թուրքական դիվանագիտությունը եվրոպական մեծ երկրների, հատկապես Անգլիայի աջակցությամբ հայերի նկատմամբ վարում է երկակի քաղաքականություն²:

¹ Ծերենց, Երկեր, Եր., Սովետ, գրող, 1985, 640 էջ, էջ 7:

² Նույն տեղում, էջ 11:

Նրա առաջին վեպում՝ «Թորոս Լևոնի»-ում (1877թ.), պատկերում է Կիլիկիայի պատմական իրադարձությունները՝ քննադատելով հայ ֆեոդալների կենտրոնախույս ձգտումները:

1879 թվականին Շերենցը հրատարակում է «Երկունք Թ դարու» պատմական վեպը: Հայրենիքի ազատագրման համար արաբական խալիֆայության դեմ հանդես է գալիս «ժողովրդի մարդը»՝ Խույսեցի Հովնանը: Նա ուղքի է հանում ժողովրդին՝ վերականգնելու Բագրատունյաց պետականությունը:

1881 թվականին լույս է տեսնում «Թեոդորոս Ռշտունի» վեպը: Վեպի թեման վերցված է 7-րդ դարում Հայաստանում տեղի ունեցած պատմական իրադարձություններից: Ներկայացնելով Բյուզանդիայի և Պարսից /այնուհետև արաբական/ պատերազմների թատերաբեմ դարձած Հայաստանի ծանր վիճակը՝ Շերենցը ժողովրդին կոչ է անում դուրս գալ ընդդեմ բռնակալների¹:

Ստեղծագործության նյութ դարձնելով Կիլիկիայի հայոց պատմական անցյալը՝ հայ-բյուզանդական պատերազմները, Շերենցը այդ հենքի վրա պատկերել է դյուցազուն Թորոսի սխրանքներն իր հայրենիքը փրկելու համար: Այդ անելու համար Թորոսը ստիպված է լինում ոչ միայն գործ ունենալ «խաբդախ ու նենգավոր» Բյուզանդիոնի, այլև Իկոնիայի, Ջինգի, Եգիպտական սուլթանի և մի քանի այլ պետությունների ներկայացուցիչների հետ: Հեղինակը, շեշտելով հանդերձ իր հերոսի մարտավարական, ռազմագիտական մեծ ունակությունները՝ մեծ հաջողությամբ պատկերում է Թորոսին՝ որպես բանիմաց և մտացի դիվանագետի: Նա կարողանում է վարպետորեն լուծել Հայաստանի հարևան պետությունների, ներքին կենտրոնախույս իշխանների հետ առնչվող դիվանագիտական բազմաթիվ կնճռոտ ու խճճված հարցերը, մի անգամ ևս դրսևորելով իր հարուստ տվյալները այդ ասպարեզում: Ի հակադրություն իր եղբոր՝ կնաբարո և ծանծաղամիտ Մլեհի, Թորոսի մոտ շեշտված են կազմակերպչական մեծ կարողությունները, ղեկավարի խորաթափանցությունը, ջերմ հայրենասերի կրքոտ ոգին: Այս ամենի հետևանքով վեպի վերջում հառնում է Թորոսի այնպիսի ամբողջացված ու լիարյուն կերպար, որի կերտումը կարելի է համարել հեղինակի ստեղծագործական նվաճումներից մեկը: «Երկունք Թ դարու» պատմավեպը, որը հանդես եկավ նախորդից մոտ երկու տարի անց՝ 1879թ., հանդիսացավ Շերենցի գեղարվեստական ստեղծագործության բարձրակետը: Նյութը դարձյալ պատմական է և նվիրված 840-ական թվականներին դեպի Հայաստան արաբների նախաձեռնած արյունալի արշավանքներին և հայ ժողովրդի ընդվզումին 200-ամյա լծի դեմ: «Երկունք Թ դարուն» այս տեսակետից կարող է դիմանալ ամենախիստ ու պահանջկոտ քննության: Հակադրվելով մեր պատմության մեջ տարածված և պատմավիպասանների կողմից օրինականացված այն սովորույթին, որ պատմության հերոսները կարող են լինել միայն «արք մեծամեծք և իշխանականք», Շերենցն առաջին անգամ կերտեց հասարակ շինականի հմայիչ կերպարը: Վեպի կենտրոնական հերոսը խույսեցի Հովնանն է, պարզամիտ ու նահապետական այդ գյուղացին, որը կարողանում է ուղքի հանել հայ ժողովրդին արաբական ճնշողների դեմ ու համոզիչ հաղթանակի հասնել: Վճռականորեն շրջվելով ազնվականությունից, համարելով նրանց «բազմագլխյան վիշապ», Շերենցը դեմքով դառնում է դեպի հասարակ ժողովուրդը՝ նրա հետ կապելով փրկության և լավ ապագայի բոլոր գեղեցիկ հույսերը: Այս տեսակետից հատկանշական են քրմուհու խոսքերը, ուր հստակ երևում է հեղինակի պատմահայեցողությունը: Հասկանալի է, որ այս տեսանկյունով գրված վեպում ժողովրդական առաջնորդի՝ Հովնանի կերպարը պետք է լիներ և իրոք եղել է լավագույններից մեկը: Խենթ ու խիզախ, բայց՝ կշռադատող և հաշվենկատ, անշահախնդիր, բայց շահագետ և զգույշ, մարդասեր, բայց հայրենադավներին անխնա պատժող, խիստ ու խոժոռ, բայց՝ նուրբ և փխրուն սրտի տեր. այսպիսին է ընդհանուր գծերով Շերենցի կերտած «ժողովրդյան մարդը»: Վեպն ավարտվում է բազմանշանակ «Երկունք» վերնագիրն ունեցող լավատեսական մի վերջաբանով: Անհավասար կովում հաղթում է հայ ժողովուրդը, և այդ հաղթանակի արտահայտությունը լինում է ինքնուրույն պետականության հաստատումը: Շերենցի երրորդ՝ «Թեոդորոս Ռշտունի» պատմավեպը, որի նյութը վերցված է յոթերորդ դարի

¹Շերենց, Երկեր, (Տեքստը կազմ.՝ Ռ. Գ. Մարգարյան), Եր., Սովետ, գրող, 1985, 640 էջ, էջ 13:

Հայաստանի պատմական իրականությունից: Ծերենցն այստեղ ամփոփում է իր մտորումները հայկական ավատատիրական իրականության մասին և հայ ժողովրդի փրկության միակ ճշմարտացի ուղին տեսնում է լուսավորության մեջ, մի գաղափար, որն, ի դեպ, նա բազմիցս արծարծել է իր հրապարակախոսության մեջ: Այս է Ծերենցի գեղարվեստական ժառանգությունը:

1913 թ. մայիսի 26-ին Հայ գրողների ընկերությունը Թիֆլիսի Խոջիվանքի գերեզմանատանը Ծերենցի մահվան 25-ամյակի առթիվ կատարում է հոգեհանգստյան արարողություն: Թումանյանը խոսք է ասում, որ տպագրվում է Ծերենցի գերեզմանի վրա.

«Հայոց նորագույն գրականության պատմությունն ասում է՝ Ծերենցը եղավ մեր նոր պատմական վիպագրության հիմնադիրը: Եվ երբ ետ եք դառնում դեպի 60-ական թվականները՝ ճանաչելու՝ թե ո՞վ էր եղ հիմնադիր վարպետը— ձեր սիրտը լցվում է անկեղծ հրճվանքով: Չգիտեք՝ նրա ազատասեր ոգու վրա հիանաք, նրա վառ հայրենասիրության ու ժողովրդասիրության վրա զարմանաք, նրա հոգու ազնվության մաքրության վրա ուրախանաք, թե նրա սրտի քնքշության ու ճաշակի նրբության վրա:

Եվ ի՞նչ իմաստուն ու գեղեցիկ է դնում նա իր գործի հիմքը՝ իրեն հերոս առնելով Թորոս Լևոնին, բյուզանդական բանտում փակված հայ իշխանագնը, որ բանտից դուրս փախչելով, հասնում է իր հայրենիքը ազատասիրության շունչ է փչում, սիրտ տալիս, ոտքի է հանում իր ժողովրդին ու կանգնեցնում է ամուր՝ իր ազատ կյանքով ապրելու:

Էսպիտով նա հանդիսանում է մի խորհրդանշան _ հայ ժողովրդի ազատասիրության ոգին, մի ոգի, որ թագավորում է հայոց թե պատմական, թե ժամանակակից կյանքի վրա հիմնած գրականության մեջ և գործնում ու ամրանում է ժողովրդական ուժով՝ հերոսական խորհուրդներից հերոսներ ծնելով:

Հայոց Գրողների Ընկերությունը էսօր եկել է ծաղիկներով ու զարդարել Ծերենցի գերեզմանը նրա մահվան 25-ամյակի առիթով:

Սակայն էս ծաղիկները չնչին զարդեր են նրա մեծ շիրմի համար: Սրանց բոլոր արժանիքն էն է, որ մեր զգացմունքների արտահայտությունն են էսօր: Սրանցով չպիտի զարդարվի նրա շիրմիմը, մի շիրմիմ, որ զարդարված է տաղանդի, ժողովրդասիրության ու մաքրության անթառամ զարդերով, թե լավ գրողի, թե ազնիվ մարդու վսեմ առաքինություններով: Եվ մենք չենք եկել մեր հանդեսով ու ճառերով նրան բարձրացնելու, այլ եկել ենք՝ նրան հիշելով՝ նրանով բարձրանալու:

Եվ թո՛ղ օրհնված լինի նրանց հիշատակը, որոնք իրենց կենդանության օրով ժողովուրդներին կյանք և շունչ տալուց հետո էլ՝ չեն դադարում իրենց գործերով ու գերեզմաններով էլ ազնվացնելու և բարձրացնելու մարդկանց ու ժողովուրդներին:

Թող օրհնված լինի Ծերենցի հիշատակը»¹:

1913

Տեղեկություններ հեղինակի մասին.

Հասմիկ Բաբայան - ԵՊՀ հայ բանասիրության ֆակուլտետի հայ գրականության ամբիոնի հայցորդ

Հոդվածը տպագրության է նրաշխարհում խմբագրական կոլեկտիվի անդամ, Բ.Գ.Դ., Ս.Խանյանը:

¹ «Հորիզոն» թերթում, (1913, մայիսի 2, №115):